



UDK: 930.1 (09)

Ziyovutdin ILHOMOV,
Nizomiy nomidagi TDPU professori, t.f.n
Rustam SHUKUROV,
Nizomiy nomidagi TDPU o‘qituvchisi

Shahrisabz DPI v/b dotsenti, tffd (PhD) A.Berdiyev taqrizi asosida

SAMARQAND TARIXIY GEOGRAFIYASI O‘RTA ASR MUALLIFLARI TAVSIFIDA

Аннотация

Mazkur maqolada Samarqand shahri va atrof hududlarining tarixiy geografiasiga oid ma'lumotlar o'rta asr mualliflarining tarix hamda geografiyaga oid asarlarida keltirilgan ma'lumotlari asosida yoritib berilmoqda. Unda Samarqand shahrining joylashuvi, hududi, tog'lari, daryolari, iqlimi tabiati hamda shaharning siyosiy jarayonlarga ta'siri masalalarida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Samarqand, asarlar, manbalar, Ko'hak, geografiya, tarixiy geografiya, iqlim, tabiat, hudud, Zarafshon.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ САМАРКАНДА В ОПИСАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АВТОРОВ

Аннотация

В данной статье рассказывается об исторической географии города Самарканда и прилегающих территорий на основе сведений, приведенных в трудах средневековых авторов по истории и географии по Средней Азии. Также, рассказывается о расположении города, территории, горах, реках и климате Самарканда, влиянии города на политические процессы в средних веках в Средней Азии.

Ключевые слова: Самарканд, историческая произведения, источники, Кохак, география, историческая география, климат, природа, территория, Зарафшан.

HISTORICAL GEOGRAPHY OF SAMARKAND IN THE DESCRIPTION OF MEDIEVAL AUTHORS

Annotation

This article talks about the historical geography of the city of Samarkand and surrounding areas based on information given in the works of medieval authors on history and geography of Central Asia. It also tells about the location of the city, territory, mountains, rivers and climate of Samarkand, the influence of the city on political processes in the Middle Ages in Central Asia.

Keywords: Samarkand, historical works, sources, Kohak, geography, historical geography, climate, nature, territory, Zarafshan.

Kirish. Samarqand asrlar davomida nafaqat butun Sharqning, balki butun insoniyat taraqqiyotining asosiy madaniy, ma'naviy va ilmiy markazlaridan biri sifatida nom taratgan dunyoning eng yirik shaharlaridan biri sanalishiga hech kim shubha qilmaydi. Darhaqiqat, bugungi kungacha Samarqand shahri o'zida namoyon etib turgan qadimiy tarixi, osori atiqalari, me'moriy inshootlari va binolari, ularning mukammalligi va mahobati, tarixning turli davrlarida o'zidan taniqli olimlar va ulamolar, hukmdorlar va sarkadalar, xattotlar, shoirlar va hunarmandlarni yetkazib berganligi va ularning insoniyat taraqqiyotida o'ziga xos o'rin tutishi Samarqandning qadimiyligi, ulug'vorligi, xalqimiz tarixiy taraqqiyotining muhim poydevorlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Samarqand shahrining bino etilishi, shaharsozligi, me'morchiligi, hunarmandchiligi, obodonchiligi, xalqining turmush tarzi, madaniy va ma'naviy hayotiga oid ma'lumotlar barcha davrlarda o'zining dolzarbligini va muhimligini saqlab kelgan va o'rta asrlarning ko'pgina mualliflari bu haqda o'z asarlarida qayd etishga harakat qilganlar.

Adabiyotlar tahlili. Ayniqsa, o'rta asr arab sayyohlari, yurtimiz tarixchilari va geograflarining asarlarida Samarqand va unga oid ma'lumotlar alohida e'tibor bilan yozilgan, tavsiflangan va o'zga xalqlar e'tiboriga ham yetkazib berilganligi ularning muhimligini yana bir karra oshiradi. O'rta Osiyo, jumladan Samarqand tarixiy geografiasiga oid ma'lumotlar keltirilgan asarlar va ularning mualliflari qatorida Hamdulloh ibn Abu Bakr Mustovfiy Qazviniy va uning "Tavorixi guzida" ("Tanlangan tarix") asari [1], Maxmud ibn Vali va uning "Bahr ul-asror fi manoqib ul-

axyor" asari ("Olijanob kishilarning jasorati haqidagi sirlar dengizi") [2], Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari [3], Sharafuddin Roqimiyning "Tarixi tomm" [4], Abu Tohirxojaning "Samariya" [5], Herman Vamberining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" [6], Hofiz Tanish al-Buxoriyning "Abdullanoma" («Sharafnomayi shohiy») [7] va boshqa qator mualliflarni ko'rsatib o'tish mumkin-ki, ularning ayrimlarida Samarqandning tarixiy geografik joylashuvi, o'rni va iqlimi, tabiati va o'simlik hamda xayvonot dunyosi haqida to'xtalib o'tilgan bo'lsa, ayrimlarida Samarqand shahrining siyosiy jarayonlardagi o'rni va ishtiroki hamda siyosiy jarayonlarga ta'siri kabilar haqida to'xtalib o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda O'zbekiston tarixining barcha sohalarini, jumladan uning davlatchiligi tarixi, manbashunosligi, tarixiy geografiasini, toponimikasi va madaniy-ma'naviy hayotiga oid ma'lumotlarni o'rganish, tadqiq etish va ilmiy muomalaga kiritish borasida keng ko'lamda amaliy ishlar olib borilmoqda va bunda manbalarning tahlili va tarixiylik jihatlari katta e'tibor qaratilmoqda. Ko'rsatilgan mualliflarning asarlari va ularda keltirilgan ma'lumotlarning tahlili ham mazkur muammoning mazmunidan kelib chiqqan holda amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan ham "Boburnoma" asarida Samarqand va uning tarixiy geografiasiga oid ma'lumotlar garchi boshqa mualliflar kabi keng va batafsil keltirilmagan bo'lsada, biroq unda Samarqandning shu davr siyosiy jarayonlaridagi o'rni va

Samarqand hokimlarining siyosiy jarayonlarga ta'siri kabilar haqida o'z asarida ko'p marta to'xtalib o'tgan. Masalan, bu davr siyosiy jarayonlarida katta ta'sirga ega bo'lgan Toshkent va Samarqandning ta'siri, Toshkent xonlari va temuriy shaxzodalarda o'rtasidagi kurash jarayonlari, ularning yuziga kelishi va borishi kabi ma'lumotlarni ham ko'rsatib o'tadi. – “Umarshayx mirzoning og'asi Samarqand podshohi Sulton Axmad mirzo va mo'g'ul ulusining xoni Sulton Mahmudxon chun Umarshayx mirzoning badmaoshlig'idin mutazarrir edilar, bir-birlari bila ittifoq qilib, Sulton Axmad mirzo Sulton Mahmudxonni kuyov qilib, mazkur bo'lgon tarixda [8] Xo'jand suyining janub jonibidin [9] Sulton Ahmad mirzo va shimol tarafidin Sulton Mahmudxon Umarshayx mirzoning ustiga cherik torttilar” [3]. Biroq bu yurish vaqtida o'ttiz to'qqiz yoshda bo'lgan Umarshayx Mirzo Axsidagi qarorgohida tasodif tufayli fojeali halok bo'ladi [3].

Samarqand shahrining o'zi haqida yozib, Bobur uning ayrim tarixiy jihatlarini tavsiflab beradi: - “Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqdur. Beshinchi iqlimdindur. ... Shahri Samarkanddur, viloyatini Movarounnaxr derlar. Hech yog'iy qaxr va g'alaba bila munga dast topmagon uchun baldai mahfuza derlar. Samarqand hazrati amirul mo'minin Usmon zamonida musulmon bo'lg'ondur. Sahobadin Qusam ibn Abbos anda borgondur. Qabri Oxanin darvozasining toshidatur. Holo mazori Shohg'a mashhurdur. Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur. Mo'g'ul va turk ulusi Semirkand derlar. Temurbek poytaxt qilib edi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug' podshoh Samarqandni poytaxt qilg'on emastur, Qo'rg'onini faslning ustidin buyurdumkim, qadam urdilar. O'n ming olti yuz qadam chiqti” [3].

Shuningdek, Amir Temurning bunyodkorlik ishlari hamda Samarqandning Temuriylar davlatidagi o'rnining darajasini ko'rsatib berish maqsadida esa quyidagilarni keltirib o'tadi: -“Temurbek solg'on oliy imoratlaridin biri Ko'ksaroydurkim, Samarqandning arkida voqe bo'lubtur. Ajab xosiyatli imorattur. Temurbek avlodidin har kim bosh ko'tarib taxtqa o'ltursa ham, munda o'lturur. Har kim taxt doiyasi bila bosh qo'ysa ham munda qo'yar, hattokim, kinoyati bo'lur edikim, falon podshohzodani Ko'k saroyg'a chiqordilar, ya'ni o'lturdilar [3].

Sharafuddin Roqimiy ham o'zining “Tarixi tomm” asarida Shayoniylar hokimiyatining o'rnatilishi va hukmronligining bogshlanishi jarayonlarini yoritib berish asnosida Samarqand shahrining siyosiy jarayonlardagi o'rni borasida to'xtalib o'tadi: -“Sanayi 936 hijriy (milodiy 1529) yilda ma'mura viloyat Samarqandda Alayka Ko'kaltosh masjidi jome' qurildi. Ushbu oliy masjidida Ko'chkunchixon ibn Abulxayrxon marmar toshdin bir minbar bino qildi. To yetti qavat osmonga minbar qurilgandek. Xatibi g'arqa bundayin imoratni ko'rmagan va eshitmagan” [4].

Keyingi davrlarda Movarounnahrda bo'lgan yevropalik sayohatchi Herman Vamberi ham Samarqandning nisbatan siyosiy jarayonlarga bog'liq ma'lumotlarini ko'rsatib o'tadi, xususan, -“Butun mamlakatning javohiri Samarqand bilan Kesh va Miyonkal, Ayolti bilan birlikda ushbu Mahmud Temurning saltanatiga berildi” [6.6-9], yoki arablarning O'rta Osiyodagi bosqinchilik jarayonlari haqida to'xtalib, -“Buxoro shu yo'l bilan olingach, Sa'id Sharq tarafga, So'g'diyonga ham Samarqand shaharlariga hujum qildi. Usha paytda Samarqandning podshohi yo'q edi. Uni So'g'ddan tayin etilgan turk tarxonni idora qilnb kelgan. Arablar hujum qilib, Samarqandni ham egalladilar... Sulh ahd etishiga qaramay, ahdnomaga muvofiq, bu yerda solinadigan masjidni qurishni tezlashtirish bahonasi bilan shaharga g'isht teruvchilar o'rniga 4000 qurolli arab kiritildi. Tarxon bu xiyonat uchun intiqom olishni istagach, arablar hujum qildilar. Uni butun tarafdorlari bilan birga qatl etdilar. Samarqand talandi, g'orat qilindi. Sosoniylarning eng so'nggisi Yazdigardning qizi ham asirlar

orasida edi. U xalifa Valiga yuborildi. G'animat olingan oltin butlar va ularning jihozlari 50 ming misqol og'irlikda edi” [6].

Samarqand shahri va uning atroflari, unga tutash hududlar va Samarqand bilan bog'liq savdo yo'llari kabilar haqida nisbatan batafsil ma'lumotlar XVIII asr geografi Mahmud ibn Vali tomonidan ko'rsatib o'tilgan. Mahmud ibn Vali Samarqandning o'zi haqida alohida to'xtalib, - “Samarqand - Movarounahrning to'rtinchi iqlimga mansub mashhur shaharlaridan biri, biroq ma'lumki, Samarqand ham Movarounahr kabi beshinchi iqlimdandir. ... Samarqand keng va bepoyon hududlari, yaxshi va yoqimli iqlimi va boshqa qulay va taraqqiy etgan jihatlari bilan dunyoning eng yirik shaharlaridan biri sanaladi. Mustavfiyning yozishicha, mazkur shaharning iqlimi bir oz sovuqroq, undan oqib o'tuvchi Bo'y daryosi Ko'hak nomi bilan mashhurdir. Ko'p imoratlarida marmar ishlatilgan, marmar shu viloyatning o'zida mavjud. Samarqandning eng yirik qishloqlaridan biri So'g'd hisoblanadi. So'g'd o'zining obodligi va farovonligi tufayli musulmon olimlarining fikricha, yer yuzidagi to'rtta jannatmonand joylardan biri hisoblanadi. So'g'd ham Ko'xak daryosining bo'yida joylashgan. Samarqand shahrining atrofida Konigil nomi bilan mashhur bo'lgan tekislik bor. Amir Temur ham bu joyni juda yoqtirgan va bo'sh vaqtlarini har doim shu yerda o'tkazgan. Shaharda donli ekinlar va mevalar yaxshi hosil beradi. Mevalardan uzum, gilos hamda olmaning turli navlari yetishtiriladi. Samarqand shahrining asosiy tovarlari – qog'oz, yashil marmar, yog'och, qurilish ashyolari hamda mevalardir. Avvalgi vaqtlarda Samarqandga Ho'jand, O'ratepa, Jizzax va boshqa sharqiy viloyatlar tobe bo'lgan. Hozirgi vaqtda unga tobe joylarga Oqko'tal [10] va Sho'rabozor oralig'idagi yerlar kiradi. Sog'ardj [11], Aliobod va Sheroz [12] kabi qishloqlar Samarqand atroflaridagi mashhur qishloqlardir [2], - deya ma'lumot berish bilan birga unga tutash va aloqador hududlar haqida ham bayon etadi. Jumladan, Buxoro haqida ma'lumot berib, -“Buxorodan Samarqand shahrigacha olti kunlik yo'l. Butun yo'l bo'ylab hamma joyda obod va farovon joylar, ko'plab bog'larni ko'rish mumkin. Ikki shahar oralig'idagi bu joylarni Miyonkolot [13. 2.109] deb atashadi va bu joy Samarqand bilan tutashib ketgan [2]. Zomin haqida ma'lumo berib, Zominning Samarqandga tobe viloyatlaridan biri ekanligi, uning beshinchi iqlimdan va qishloqlari va mavzolari juda ko'pligi hamda ob-havosi qulay va yoqimli ekanligi haqida to'xtalib o'tadi [2.48-49]. Kesh haqida ma'lumot bera turib, uning kengliklari va dalalari bepoyon, chegaralari Chag'oniyon [14] va Samarqand bilan tutashganligini, shuningdek, Keshdan Samarqandga birgina o'tish yo'li borligini ko'rsatib o'tadi [15].

Bu mualliflar va ularning asarlari orasida Abu Tohirhoja va uning “Samariya” asarini alohida ko'rsatib o'tish joiz. Abu Tohirhoja XIX asrda Samarqandda yashab otgan va XIX asrning 40-yillarida muftiylik lavozimida faoliyat ko'rsatgan. “Samariya” asarida ham mang'itlar hukmronligi yillarida Samarqand va uning atroflaridagi tarixiy jarayonlar, iqtisodiy va ijtimoiy hayotga ko'plab ma'lumotlar, Muhammad Rahimbey va amir Shohmurodlarning boshqaruv davridagi amalga oshirilgan ishlar, Shohmurod tomonidan barpo ettirilgan shahardagi 24 ta guzar va ular haqidagi ko'plab ma'lumotlar ko'rsatib berilgan. Samarqand Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng Abu Tohirhoja Karmanaga ko'chib ketgan va u yerda rais lavozimida faoliyat ko'rsatib, 1874 yilda vafot etgan [16].

“Samariya” asarida Abu Tohirhoja tomonidan Samarqand shahri, uning joylashuvi, tabiati, iqlimi va sug'orish tizimi, shaharning mavzolari va muqaddas qadamjolari kabi ko'plab ma'lumotlar mukammal tarzda ko'rsatib o'tilgan. Abu Tohirhoja Samarqand hududlari va uning geografik joylashuvi borasida quyidagilarni ko'rsatib

o'tadi: -“ Samarqand dalasining sharq, shimol va janub tomonlari yuksak tog'lar bilan qursholgan bo'lib, g'apb tomoni ochiq maydonadir. Zarafshonkim uni Ko'hak va Xaromkom daryosi deydilar; kunchiqar tomonidan kunbotar sari bu viloyat dalasining o'rtasidan oqib o'tadi va bu viloyat yerini ikkiga bo'ladi. Daryoning janub tomonidagi yarim bo'lak boshdan oyoq tepalik va dashtlik bo'lib, janub tog'iga borib taqaladi. Shimoldagi yarim bo'lak pastlik va suvloqdir [5]. Shaharning o'zining o'rmasgan joyi, uning daryolari va yerining holati haqida quyidagilarni ko'rsatib o'tadi: -“ Samarqand shahrining qo'rg'oni daryoning janub tomonidadir. Samarqand shaxrining tashqarisidagi yerlar o'rni e'tibori bilan ikkiga bo'linadi: kunbotar tomonidagi yarim bo'lagini Anhor tumani va kunchiqar tomonidagisini Shovdor tumani deydilar. Daryoning shimol tomonidagi yerlar ham ikki bo'lakdir: Birinchisi suvloq, ikkinchisi dashtlik. Suvloq bo'lagi boshdan oyoq Ko'hak daryosiga tutash bo'lib, u ham ikkiga bo'linadi: kunchiqardagi bo'lakini Sug'udi kalon tumani va kunbotardagi yarmisini Ofarinkent tumani deb ataydilar. Dashtlik va suvsiz bo'lagi Kobut tumani deb ataladi va bu dashtlik bo'lak boshdan oyoq shimol tog'iga yondoshdir” [5]. Shaxar va uning atrofi, tabiati va iqlimi, ob-havosiga oid ma'lumotlarni, o'rab turgan tog'lar, ulardagi o'simlik va ba'zida xayvonot dunyosi haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilib, ayni vaqtda o'rta asr toponimikasiga oid ma'lumotlarni ham olish mumkin: -“ Janub tomonidagi tog'lar juda obod bo'lib, unda daraxtlar ko'p o'sadi. Mevalardan: olma, pista, olu, do'lana, uzum va yong'oq u tog'da ko'pdir. O'simliklardan: lola, rivoch, garafsh, yabruj (piyozi ansul/ansur), go'rdiyo va egir bu tog'da topiladi. Xayvonlardan: do'ng'uz, ayiq, bo'ri, tulki, tovushqon, jayra va shog'ol bor. Ov qushlaridan: kabki dariy (kaklik), bulduruq - qorabag'ir, (kabki hilol) ushbu tog'da ko'pdir. Bunda ma'dan va kon narsalarining borlig'i belgisi emas. Lekin ushbu tog'ning kunbotarida oltin va kumush bilan shuvaganga uxshash yarqiraydigan bir turli tosh bor. Undan xech nima ajratib olib bo'lmas. Uni chaqmoq toshning jinsidan deydilar. Bu tog'ning ajoyibidan bir buloq bordir, suvi qish vaqtida juda qaynoq bo'lib, saraton oyida boshdan oyok muzlaydi. Kunchiqar tomondagi tog' ham oboddir. Janubiy tog' bilan sharqiy tog' oralaridan Zarafshon daryosi oqib chiqadi” [5]... Zarafshon daryosining bir manba'i ushbu ko'l bo'lib, tevaragi bir toshdir [17]. ... Ko'hak tog'I [18] Samarqand shahri va Zarafshon daryosi orasida, shaharning shimoliy tomonidadir. Ushbu tog'da daraxtlar va buloqlar bor” [5].

Samarqand shahrining atrofidagi sug'orish tizimlari, shaharning suv bilan ta'minlaydigan daryolari va ariqlari haqida ham Abu Tohirhoja tomonidan qimmatli ma'lumotlar ko'rsatib o'tiladi: -“ Zarafshon daryosikim, uni Ko'hak daryosi deb yuritadilar, boshlab kunchiqar tog'laridan chiqib, unga Iskandar bulog'i - Iskandar ko'lining suvi va Maschoh tog'laridan chiqadigan buloqlar qo'shiladi. Boshqa suvlar va buloqlar bilan birikib, daryo bo'lib Buxoro va Qaroko'lgacha borib yetadi. Ko'hak daryosining [19] uzunligi 120 tosh (farsax)dir [20].

Darg'am arig'i [21] - boshi Ko'hak daryosidan ajralib, Samarqand shahrining ichi va toshi, Shavdor va Anhor tumanlarini sug'orib, ortiqchasi Ko'hak daryosiga qo'shiladi. Shahar bog'lari va bo'stonlari ushbu ariqdan yashil va tozadir.

Siyaxob (Qorasuv) arig'i — boshlab bir talay buloqlardan paydo bo'lib, Konigilgacha oqib keladi. Unda ikkiga bo'linib, birinchi bo'lagi Ko'hak daryosiga oqib ketadi va ikkinchi bo'lagi ikki shaxobchaga ajralib, birinchi butog'ikim, Obi rahmat otaladi, Samarqand shahriniig shimolidagi bog'larga: Moturiya, Bog'i baland va Bog'i maydonga sarf bo'ladi. Derlarkim, Obi rahmat arig'ini Amir Muhojir Ko'hak tog'ining janub etagida qozib oqizgandir” [5].

Keyingi davr tarixchilari tomonidan ham Samarqand shahri va uning holati, XVIII asrda shaharda yuzaga kelgan tushkunlik holati, keyinchali amir Shohmurod tomonidan shaharning qayta tiklanishi va obodonlashtirilishiga oid ham bir qator ma'lumotlar keltirib o'tilgan. -“Samarqandning hozirgi obodonchiligi, - deb yozgan edi S.Ayniy bu haqda, 1780 yil, ya'ni Shohmurodbiyning bekligidan boshlangan bo'lib, 1809 yillarda bir shahar yo'siniga kirgizildi. Bu Shohmurodbiyning aholini ko'chirib joylashtirish siyosati bilan bogliq edi. Buning natijasida O'ratepa, Xovos, Toshkent, Andijon, Kattaqo'rg'on, Termiz va boshqa yerlardan aholining Samarqandga majburiy ko'chirib keltirilishi shaharning rivojlanishiga sabab bo'ldi” [22]. Shohmurod davrida Buxoro va Samarqandda ko'lab madrasalar, masjidlar, xonaqolar va turli binolar qurilgan. Xususan, Zarafshon vodiysidagi dehqonchilikka katta e'tibor qaratilib, Zarafshon daryosidan turli ariqlar - Qozonariq, Toyman arig'i, To'g'uzariq, Oqdaryo va Qoradaryodan yangi ariqlar chiqarilgan hamda boshqa sug'orish inshootlari qurilgan. Shohmurodning o'zi Samarqandni qayta qurish tarkini chizgan. Shohmurod shaharda 24 ta mavze qurib, mamlakatning sharqiy viloyatlaridan bu yerga aholini ko'chirib keltirgan. G'uzorda madrasa va masjid qurdirgan. Shuningdek, Shohmurod hukmronligi yillarida Doniyolbiy davrida boshlangan Xalifa Xudoydod majmuasi qurilishi davom ettirilgan [23].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida aytish kerakki, nafaqat O'rta Osiyoning o'rta asr tarixchilari, geografari, balki sharqning ko'pgina tarixchilari, sayohatchilari va geografari, shuningdek Yevropaning bir qator sayohatchilari tomonidan O'rta Osiyoning barcha shaharlari, xususan, Samarqand shahri, uning tarixi va tarixiy geografiyasi, siyosiy jarayonlardagi o'rni va ta'siri, shaharsozligi, me'moriy obidalari va ma'naviy hayotiga oida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan-ki, ular bugungi kunda shahar tarixi va uning insoniyat madaniy taraqqiyotining rivojiga qo'shgan hissasini o'rganishda muhim manbalar bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir. Ayni vaqtda alohida ta'kidlash kerakki, bu kabi ma'lumotlar asosida darsliklarning xrestomatiyalari ham yaratilsa, ta'lim oluvchilarning tarix fanlari bo'yicha bilimlari va tasavvurlarining yanada boy va keng hamda mukammal bo'lishiga xizmat qilardi.

ADABIYOTLAR

1. Ilhomov Z.A. O'rta Osiyo xonliklari tarixiy geografiyasi. Toshkent. «Bookmany print» nashriyoti 2024.
2. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география). Ташкент, «Фан». 1977.
3. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: Юлдузча. 1989.
4. Шарафуддин Роқимий. Тарихи Томм. Тошкент. «Маънавият». 1998.
5. Абу Тохирхожа. «Самария». (Қайта ишланган ва тўлдирилган нашрига масъул Ш.Воҳидов, Б.Аминов). Тошкент: «Янги аср авлоди». 2009.
6. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990
7. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома («Шарафномаи шохий»). Биринчи китоб; Форс тилидан С.Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Ахмедов. —Т.: «Шарк», 1999. 416 б.
8. 1494 yil nazarda tutilmoqda.

9. Xo'jand suyining janub jonibidin - Sirdaryo nazarda tutilmoqda, ya'ni Sulton Ahmad mirzo hozirgi Ho'jand atroflaridan, Sulton Mahmudxon esa taxminan hozirgi bekobod atroflaridan yurishi qilganligi ko'rsatilmoqda.
10. Oqko'tal – Boysun atroflarida joylashgan mavzeldardan.
11. Sog'ardj - Sogardj - bu Samarqand yaqinida joylashgan mavze. Sog'ardjda islom olamida mashhur bo'lgan Shayx Burxoniddin Sog'ardjiy yashagan, uning maqbarasi ham shu erda. XIV asrning 70-yillarida Amir Temur saltanatining markazi hisoblangan Samarqand shahar Arki tomonidan jangdagi Toshqo'rg'on - chaqar orasini bog'lovchi mashhur Shohruhshoh ko'chani ochish vaqtida yuzaga chiqqan Sog'ardjiy qabriga bog'lab, mahobatli baland maqbara tiklangan. Amir Temur tomonidan uning maqbarasi ta'minoti atrofidagi bog'lar vaqf qilib berilgan. Hozirgi kunda bu joy Ruhobod deb ataladi.
12. Sheroz qishlog'i – Temuriylar davriga oid bo'lgan qishloqlardan biri bo'lib, hozirgi Bulung'ur tumanining Bolg'ali qishlog'i yaqinidagi qadimgi qal'a.
13. Miyonkolot – asarda Miyonkolotga Zarafshon daryosining o'rta oqimida joylashgan, Oqdaryo va Qoradaryo daryolari oralig'ida shakllangan, uzunligi 100 km ga teng keladigan orol deb ta'rif berilgan.
14. Chag'oniyon - (arab. Sag'oniyon) - Surxondaryo (Chag'onrud)ning o'rta va yuqori oqimi bo'ylarida joylashgan tarixiy-madaniy viloyat. 630 yilga oid qayd etilgan Syuan Szan tegishli hudjatlarda ilk marta tilga olingan. I-III asrlarda Chag'oniyon Kushon podsholigi tarkibiga kirgan. Chag'oniyonning iqtisodi va madaniyati bu davrda ravnaq topgan, ko'plab shahar va qishloklar vujudga kelgan, tovar-pul munosabatlari, sug'orma dehqonchilik, turli kasb-hunarlar, tasviriy va amaliy rivojlangan. V asr ikkinchi yarmi – VI asrda Chag'oniyon Eftaliylar davlati, keyinchalik Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan. VI asr ikkinchi yarmi – VIII asr ikkinchi yarmida Chag'oniyon mahalliy sulola tomonidan boshqarilib, raman Toxaristonning oliy hukmdorlari - turkiy yabg'ularga bo'ysungan. Chag'oniyon hukmdorlari xidevlar yoki chag'onxudotlar deb yuritilgan. X asrda Somoniylar davlati, XI asr birinchi yarmida Qoraxoniylar, XI asr ikkinchi yarmi - XII asr birinchi yarmida Saljuqiylar, XIII asr boshlarigacha qoraxoniylar, qarluqlar, g'uriylar, xorazmshohlar tarkibida bo'lgan. XIII ikkinchi choragidan boshlab Chig'atoyxonning nabirasi Yesun Tuvaning, so'ngra uning o'g'li Barokning merosiy mulkiga aylangan. Bu davrda Yangi shahar ilgarigi rabod o'rnida vujudga kelib XVI asr boshlarigacha mavjud bo'lgan, shu davrda Shayboniyxon tomonidan egallangan.
15. Taxti qoracha dovoni haqida aytilayotgan bo'lishi mumkin.
16. Илхомов З.А. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, “Наврўз”, 2021 йил; Ilhomov Z.A. O'zbekiston tarixi (XVI-XX asr boshlari). Тошкент, “Innovatsiya-Ziyo”, 2022 йил
17. Aylanas 1 toshga teng demoqchi, 1 tosh - 6-8 chaqirimga teng, taxminan 8 km ga yaqin masofaga teng keladi.
18. Ko'hak tog'i (fors. - kichik tog') – Zarafshon tizmasidagi kichik tog', tepalik. Samarqand shahri yaqinidagi Cho'ponota tepaligining qadimiy nomi. Arab geograflari Yoqut Hamaviy, Istaxriy, Ibn Xavqal asarlarida Jabali Ko'hak (“Ko'hak tog'i”) nomi bilan qayd etilgan.
19. Ko'hak etagidan oqib o'tgan Zarafshon daryosi o'rta asrlarda shu tepalik nomi bilan Ko'hak daryosi (obi Ko'hak, Ko'hak suyi) deb atalgan. Yunon tarixchisi va geografi Kvint Kursiy Ruf Ko'hak, ya'ni Zarafshon daryosini “Politimet”, fors tilidagi manbalarda Rudi Mosaf, Rudi Sharg' deyilgan, arabcha manbalarda esa Haramkom - "Muqaddas daryo", Vodi us-Sug'd, Nahr ul-Buxoro kabi nomlari qayd etilgan, tarixchi olim Narshaxiy Zarafshonni Rudizar, gohida Haromkom deb atagan va Boykandga oqib borishini ta'kidlagan. Boykand esa to'qay va kattako'lga tutashadi. Bu ko'lni Bargin, Farix, Qorako'l deb atalishini ko'rsatib o'tgan. Jayxoniy (X asr) esa bu ko'lni Somchan deb ataydi. Buxoro suvining ortiqchasi o'sha joyga yig'ilishini ko'rsatadi, tarixchi olim Hofizu Obro' esa Ko'hak suvi ko'p bo'lgan yillarda Amudaryogacha yetib borganligini ta'kidlaydi. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Boburnoma" asarida daryoni Obi Ko'hak deb ko'rsatib o'tgan bo'lsa, keyinroq Daryoyi Ko'hak, XVIII asr manbalarida esa Zarafshon daryosi sifatida tilga olinadi.
20. 120 tosh – Abu Toxirxojaning ko'rsatishicha daryoning uzunligi 907 km ga teng bo'ladi, biroq zamonaviy manbalarda Zarafshon darayosining uzunligi 877 km etib ko'rsatilgan.
21. Darg'om kanali – Zarafshon daryosidan boshlanadi, Ravotxo'ja qishlog'i yaqinidagi to'g'ondan boshlanib, Ulus cho'ligacha davom etadi. Tarixiy manbalarda kanalning miloddan avvalgi V-IV asrlarda, Toshkent atroflaridagi Bo'zsuv va Zax ariqlari bilan bir vaqtda qazilganligi qayd qilingan. Klavdiy Ptolomey tomonidan II asrda tuzilgan xaritada Darg'om arig'i «Dargomaniy» tarzida ko'rsatiladi. Darg'om kanali Yangi Darg'om, Eski Darg'om va Aylanma Darg'om kanallarini o'z ichiga oladi. Darg'om kanalining uzunligi 100 km ga teng.
22. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: -Адолат, 2003.
23. Ilhomov Z.A. O'zbekiston tarixi (XVI-XX asr boshlari). Тошкент, “Innovatsiya-Ziyo”, 2022 йил.